

AZERBAYCAN ZENGEZUR'U NASIL KAYBETTİ?

Sovyet Rusya'sının Bakü'nü işgal etmiş ordusunun siyasi ve askeri liderleri. S.Kirov, S.Orjonikidze, M.Levandovski, M.Yefremov, A.Mikoyan. Bakü, Mayıs 1920.

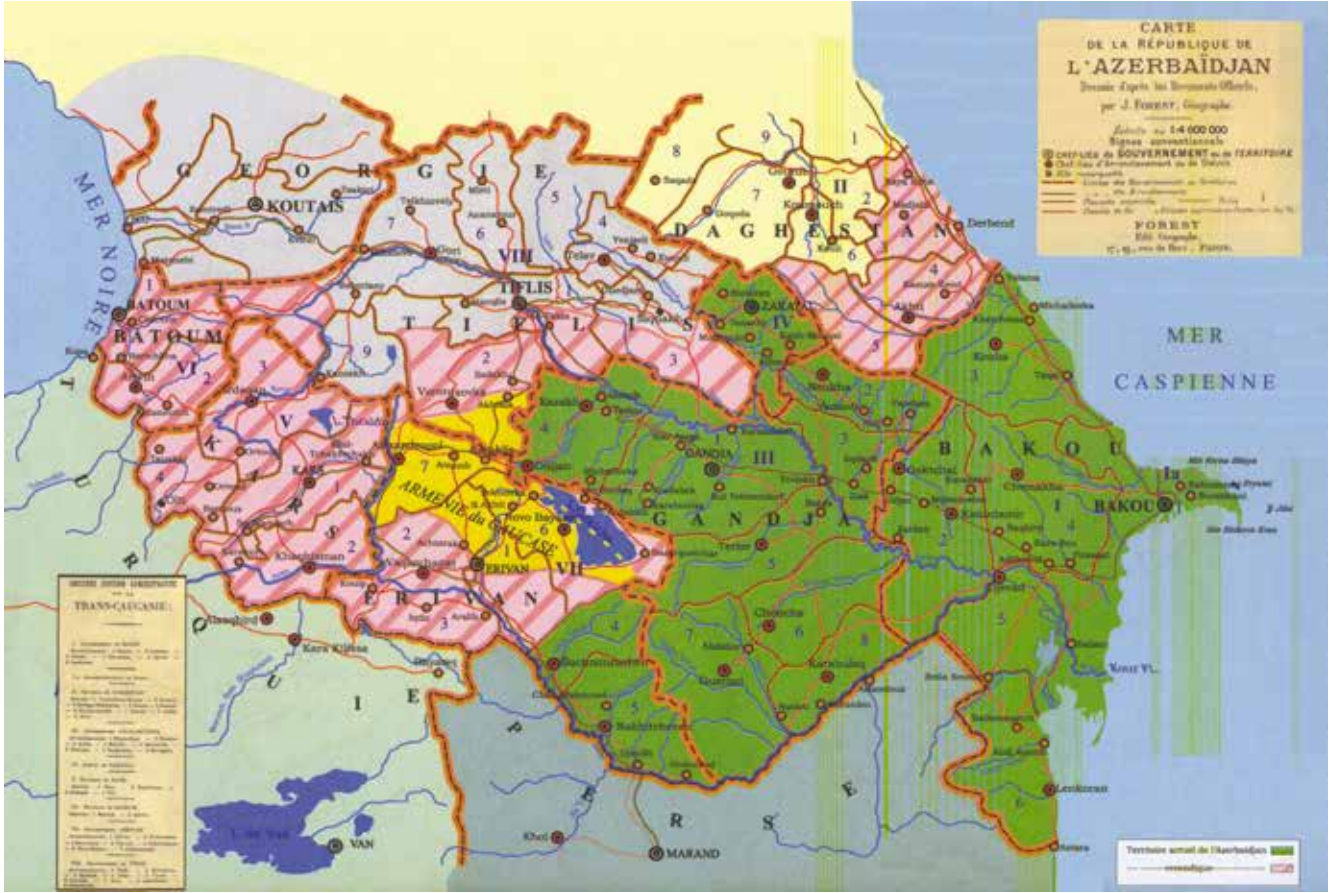
Nisan 1920 yılında Bolşevikler 11. Kızıl Ordu süngülerinin yardımıyla iktidara gelince yıktıkları Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin mirasıyla birlikte Taşnak Ermenistan'la yaşanan toprak sorunlarını da devraldılar. Nisan-Mayıs ayı sonlarında taraflar birbirilerine karşı Karabağ ve Zengezur üzerine hak iddia eden ultiatom karakterli

notalar ilettiler¹. Bu durumda Ermeni taraftan farklı olarak Azerbaycan komünistlerinin elindeki tehdit araçları çok sınırlıydı. Zira kendi silahlı kuvvetleri olmadığı için Bakü, ülkenin toprak bütünlüğünü sağlamakla ilgili bu önemli sorununun çözümünde sadece Rusya'ya güveniyordu.

Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki toprak sorununa ilişkin Rusya'nın tutumunun şekillenmesinde

1. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР): Ф.28, оп.1, д. 70, л.4; д.99, л.25.

Paris Barış Konferansı'na sunulmuş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin haritasında Zengezur Bölgesi 7 rakamı ile belirtilmiştir. 1919.

önemli rolü Rusya Komünist Bolşevik Partisi Kafkas bürosu sekreteri G.Orjonikidze oynuyordu. O, Haziran 1920 yılında Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı V.Lenin'in talimatı ile Azerbaycan'ın iç ve dış politikası konusunda görevlendirilmiş bulunuyordu.² Böylece N.Nerimanov başkanlığındaki Azerbaycan hükümeti Ermenistan ile müzakerelerden fiilen uzaklaştırılmıştı. 1920 yılı haziran-temmuz aylarında G. Orjonikidze'nin Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Dışişleri Halk Komiseri G.Çiçerin ile yazışmalarında Ermenistan-Azerbaycan toprak sorununa ilişkin Moskova'nın yakın stratejisi belirlenmiştir. Moskova'ya gönderilen telgraflarda Orjonikidze "Ermeni özerk bölgesi" oluşturarak Karabağ ve Zengezur üzerinde Bakü'nün denetiminden yana olduğu konusunda ısrar ediyordu.³ Cevap telgraflarında

G.Çiçerin, G.Orjanikidze'nin tutumundan duyduğu endişeyi dile getiriyordu. Ayrıca onun bu tutumuyla, Azerbaycan komünistlerinde milliyetçilik duygularının tetiklendiğinden kuşkulanıyordu.⁴ Uzun vadede bölgesel açıdan önemli bir konu olduğunu düşünerek, komşu Türkiye ile aralarındaki birçok karmaşık toprak ve siyasi sorunların çözülmesi gerektiğini dikkate alarak Çiçerin Ermenistan konusunda taviz vermekten yanaydı. Çiçerin'e göre Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunlu araziler Rus ordusu tarafından tutulmalı ve herkes için tatmin edici kararların alınabileceği olumlu siyasi konjektörün oluşmasına dek bu süreç devam ettirilmeliydi⁵. Çiçerin'in tutumu Kremlin'in bundan sonraki diplomatik adımları açısından belirleyici oldu. Bu diplomatik adımlar daha sonradan

2. Ленин В.И. Сочинения. Т.51, М.,1961, с.226-227.

3. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ): Ф.64, оп.1, д.17, л.66.

4. Мустафазаде Р. Две республики: Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг. М., 2006, с.213.

5. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Отв. ред. В.А.Микаэлян. Ереван, 1992, с.506, 509, 515-518.

1920-1921 yıllarına ait Sovyet haritalarında Zengezur Azerbaycan sınırları dahilinde yer almıştır

Karabağ ve Zengazur'a yönelik askeri operasyonlarla tamamlanacaktı.

Bolşevik Hükümeti önceki Karabağ Genel Valiliğini tasfiye ederek Mayıs 1920 yılında Karabağ Devrim Komitesini tesis etti. Komitenin yetkileri aynı sınırlar içerisinde geçerli idi⁶. Fakat Karabağ Devrim Komitesi Zengezur'un Ermenilerin yaşadığı kısmını kontrol edemiyordu. Zira burada Dro (Drastamat Kanayan), daha sonra Njde'nin (Garegin Njde) çeteleri kök salmışlardı. Müslümanların yaşadığı bölgede ise denetim Bolşevik Devrim Komitesi ve Sultan Bey Sultanov arasında paylaşılmıştı. S.Sultanov eski Genel Vali Hüsvrev Sultanov'un kardeşiydi ve kendi askerleri ile birlikte Ermeni çetelerine karşı mücadele ediyordu. Kızıl Ordu

askeri raporlarında S.Sultanov'la ilgili onun Müslüman halka önderlik ettiği, halka sadakatle hizmet ettiği, Andranik, Amazasp ve Dro'nun çetelerini Zengezur'da geri püskürtebilmiş birlikleri başarı ile yönettiği ifade edilmiştir⁷.

Bolşeviklerin Sultanov kardeşleri ile ilgili tutumu sınıfsal parti ideolojisinin ötesine geçememiştir. Nitekim Azerbaycan Komünist Bolşevik Partisi'nin Teşkilat Bürosunun ve Politbüro'nun 18 Eylül 1920 tarihinde aldığı kararla 11. Kızıl Ordunun Askeri Devrim Konseyine Sultanov ve birliklerinin imha edilmesi talimatı verilmiştir⁸. Bu kararın alınmasında Ermenistan Taşnak Hükümetinin yanı sıra Karabağ'ın Bolşevik Ermenileri de etkin rol oynamışlardır. Onlar Bakü'ye gönderdikleri

6. ГААР: Ф.420, оп.1,д.5, л.2. Архив политических документов Управления делами президента Азербайджанской Республики (АГДУДПАР): Ф.1, оп.1, д.108, л.10.
 7. Гулиев Дж. Б. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку, 1997, с.47-48.
 8. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918-1925. Документы и материалы. Баку, 1989, с.62.

1917 yılına ait Kafkasya haritasında Zengezur Bölgesi Azerbaycanlıların yaşadıkları arazi olarak belirtilmiştir (haritada 7 rakamı ile gösterilmiştir)

telgraflarda Sultanov kardeşlerinin Müsavat Partisine hizmet ettikleri ve Ermenileri katlettiklerine dair her türlü iftiralarda bulunuyorlardı.⁹

1920 yılı ağustos ayının başlarında Kızıl Ordu'nun askeri operasyonları sonucunda Dro'nun çeteleri Zengezur'dan Dereleyez'e, Njde'nin birlikleri ise Ordubad kazasının kuzeyine doğru sıkıştırıldı. Diğer taraftan 1920 yılı temmuz ayı sonunda Kızıl Ordu'nun Nahçıvan'a saldırması Moskova'nın reel diplomatik adımlarının başarılı kılınmasında etkin rol oynadı. 10 Ağustos 1920 yılında Revan'da Sovyet Rusya ve Taşnak Ermenistan arasında bir antlaşma imzalandı. Antlaşma gereği tartışmalı arazilerde Sovyet Ordularının bulunmasına hukuki güç kazandırıldı.¹⁰ Bu gelişmeler Zengezur'un kaderinde belirleyici rol oynadı.

Kremlin, Ermenistan'ın dış politikası konusunda teferruatlı bilgilere sahip idi. Antant ile işbirliğini devam ettiren bu ülkeyle ilişkilere önem veriyordu. Bolşevik Hükümeti Ermenistan'ı toprak konusunda tatmin ederek onu stratejik yönünü Rusya'ya doğru çevireceğine ümit ediyordu. Diğer taraftan Rus hariciyesi 1920 yılı Eylül ayında Ermenistan'ın silahlı çatışma çıkararak, provokatörce eylemleri sonucunda Türk ordularının harekete geçmesinden çok rahatsız idi¹¹.

Her şeyden önce Kremlin Ermenistan'ın yenilmesi durumunda Türkiye'nin sadece Ermenistan ve Gürcistan üzerinde değil, etnik ve soy bakımından kendine yakın olan Azerbaycan üzerinde de etkili olacağından endişe ediyordu. Bunun yanı sıra Bolşevik yönetim Türk saldırısının durdurulmasının Antant'a karşı stratejik müttefiklik politikasına aykırı olacağını anlıyordu. Böyle bir durumda Rusya bir an önce Ermenistan'da Sovyet hakimiyetinin tesis edilmesinin daha isabetli olacağını düşünüyordu. Bu amaçla Bolşevik yönetim İ.Stalin'in

dilinden Bakü'de Zengezur ve Nahçıvan konusunda birkaç keskin açıklama yaptı. Bu açıklamalarda söz konusu arazilerin Ermenistan'a devredileceği ifade olunurken¹² **Azerbaycan ve Türkiye arasında bir tampon ermeni bölgesi oluşturmak amaçlanmıştır.**

Bu planın gerçekleşmesi 1920 yılı kasım ayında Ermenistan'da Sovyet hakimiyetinin kurulması ile başladı. Azerbaycan Komünist Bolşevik Partisi'nin Teşkilat Bürosunun ve Politbüro'nun 30 Kasım tarihli kararı¹³ ve Bakü Sovyeti'nin 1 Aralık 1920 tarihli deklarasyonu ile¹⁴ Zengezur ve Nahçıvan'ın Sovyet Ermenistan'ına devredilmesi öngörülmüştür. Bu karar RSFSR ve Ermenistan SSC arasında imzalanmış 2 Aralık 1920 tarihli antlaşmanın üçüncü maddesi ile de öngörülmüştür. Bu antlaşma gereği İrevan Valiliği ayrıca Nahçıvan ve Zengezur Kazaları Ermenistan toprakları olarak tanımlanmıştır¹⁵. Fakat o dönemde Nahçıvan Türk ordularının denetiminde idi. Bu yüzden Bolşevikler 16 Mart 1921 tarihli Sovyet-Türk antlaşması gereği (Moskova antlaşması) Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın bir parçası olarak

9. ГААР: Ф.28, оп.1, д.99, л.51;

10. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.: Сборник документов и материалов, с.574-575.

11. РГАСПИ: Ф. 64. оп. 1.д. 21, лл. 199-200, 205, 207.

12. АПДУДПАР: Ф.1, оп.1, д.14, л.19.

13. АПДУДПАР: Ф.1, оп.1, д.24, л.52.

14. АПДУДПАР: Ф.276, оп.3, д.87, лл. 224-225.

15. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. Ереван, 1957, с. 437-438.

Her defasında Azerbaycan'na karşı alınacak karar öncesi Bakü'ye çok sayıda üst düzey devlet görevlileri gönderilmekteydi. Onlardan biri olan M.Kalinin Bakü Garı'nda. 1924.

tanımak zorunda kaldılar¹⁶. Zengezur sorununun ise 1921 yılının yazına kadar ertelemek zorunluluğu ortaya çıktı. Zira bu dönemde Njde'nin birlikleri harekete geçmiş, 25 Kasım 1920 tarihinde bu bölgede Sünik Özerk Cumhuriyeti kurmuş, 27 Nisan 1921 yılında bu cumhuriyetinin ismini Dağlık Ermenistan Cumhuriyeti olarak değiştirmiştir. Şubat sonuna doğru Gürcistan'da Sovyet hakimiyetinin kurulması ve 1921 yılı Nisan ayı başlarında İrevan'da Bolşevik hakimiyetinin yeniden tesis edilmesi sonrasında Zengezur Güney Kafkasya'da Sovyet karşıtı tek ada olarak kalmıştır.

Njde'nin Zengezur çetelerinin nihai tasfiyesine ilişkin karar Rusya Komünist Bolşevik Partisi Merkez komitesi Kafkas Bürosu tarafından 3 Haziran 1921 tarihinde alındı. İlginçtir ki oturumun 7 maddeden ibaret tutanağından 6 maddesi Zengezur'la, biri (5. madde) Dağlık Karabağ'la ilgili idi¹⁷. Daha sonradan belli olduğu üzere bu tek madde Zengezur sorununun çözümünde fiilen anahtar madde idi. Bu maddeye göre Ermenistan Sovyet hükümetine kendi deklarasyonunda Dağlık Karabağ'ın kendisine ait olduğunun ifade edilmesine dair hüküm yer alacaktı. Bundan amaç: a) Ermeni topraklarının bütünlüğünü koruyup sağlayamadığına ilişkin

Taşnakların Ermeni Bolşeviklerine yönelik iddialarını bertaraf etmek b) Yeniden hakimiyete geri dönmüş Ermeni komünistlerine manevi ve siyasi destek vermek, General Njde'nin Zengezur çetelerinin imhasında komünistlere yardım etmek.

12 Haziran 1921 yılında Ermenistan SSC Halk Komiserleri Sovyeti Karabağ'ın dağlık bölgesinin Ermenistan'a birleştirilmesine dair karar aldı¹⁸. Haziran ayının sonunda Kafkas cephesi Askeri Devrim Konseyi dört taraftan Zengezur üzerine harekete geçerek Njde'nin çetelerini imha etmek konusunda karar aldı. Kafkas cephesi karargahınının 16 Temmuz 1921 tarihli raporunda Zengezur'un tamamen kurtarıldığına dair bilgi yer almaktadır.¹⁹ Ayrıca batı veya yukarı Zengezur'un Ermenistan'a birleştirilmesi süreci de tamamlanmış oluyordu. Burada bir hususa dikkat etmek gerekmektedir. Azerbaycan Komünist Bolşevik Partisi'nin Teşkilat Bürosunun ve Politbüronun 30 Kasım tarihli kararı ve Bakü Sovyetinin 1 Aralık 1920 tarihli kararında Zengezur Kazasının tümünün Sovyet Ermenistan'ına devredilmesi öngörülmüştür. Fakat sonunda, Haziran 1921 tarihinde kazanın sadece batı kısmınının, yani Ermeniler yaşayan bölgesinin birleştirilmesi gerçekleştirilmiştir. Zengezur kazası etnik kimlik prensibine göre bölüştürülmüştür.

Zengezur'un batı kısmınının Ermenistan'a devredilmesi, daha doğrusu işgal edilmesinin esas nedenleri aşağıdakilerdir:

- Karabağ ve Zengezur'da yaşayan yerli Ermenilerin Taşnak Ermenistan'ın askeri operasyonlarına yardımları
  - Azerbaycan'ın Bolşevik hükümeti üzerinde Sovyet Rusya'nın siyasi baskıları
  - Sovyet Azerbaycan'ında fiili hakimiyetin G.Orjonikidze başkanlığında Kremlin'inden gelen yetkililerin elinde birikmesi
- Bakü'de bulunan Moskova Hükümeti temsilcileri

16. Документы внешней политики СССР. Т.III, М., 1959, с.598-599.

17. РГАСПИ: Ф. 64. оп. 1, д. 1, лл. 76-77.

18. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, с.636-637.

19. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərinin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996, s.290.

tarafından 1921 yılı Eylül-Ekim aylarında Komünist partinin milliyetçi unsurlardan temizlenmesi adı altında N.Nerimanov ve taraftarlarına karşı ithamlar ileri sürülmekteydi. N.Nerimanov bu ithamlara sert yanıt vererek şunları söylemiştir: “Eğer gerçekten de Azerbaycan’da Müslüman Komünistler çoğunlukta olsaydı inanın ki, Ermenistan Zengezur’u alamazdı.”²⁰ Benzeri görüşler Nerimanov’un Lenin’e yazdığı telgrafta da yer almaktadır: “Azerbaycan Ermenistan’ın lehine kendi topraklarından feragat etmiştir. Siyasi nokta-nazardan bunun yapılmaması gerekiyordu.”²¹

Zengezur’un bir kısmının Ermenistan’a devredilmesi Nahçıvan’ı Azerbaycan’ın geri kalan kısmından tamamen izole etmiş oldu. Nahçıvan’ı Bakü ile birleştiren demiryolu uzun müddet Ermenistan’ın denetiminde kaldı. Ayrıca Ermenistan Zengezur’u alarak İran ile ortak sınıra sahip oldu. Bununla birlikte Batı Zengezur’un Ermenistan tarafından işgali Azerbaycan ve Türkiye arasındaki sınırı oldukça kısıtladı. Bu politikanın amacı Avrasya bölgesi çapında ortak Türk alanını daraltmak idi.

Nihayet Zengezur’un Azerbaycan’dan kopartılması Ermenilerin Azerbaycan’ın yeni topraklarının işgal edilmesi planının temelini atmıştır. 1988-1994 yıllarında Ermenistan tarafından Zengezur kazasının geri kalan kısmı da işgal edilerek (Laçin-Zengilan-Gubatlı) bu süreç tamamlanmıştır. Böylece Zengezur bölgesi sadece Azerbaycan topraklarından değil, aynı zamanda Azerbaycanlıların kalbinden koparılarak haritadan silinmiştir. ❁

TARİHSEL KAYNAK:

RUSYA KOMÜNİST BOLŞEVİK PARTİSİ KAFKAS BÜROSU TOPLANTISİNİN AKŞAM (3 Haziran 1921 y.)

Katılımcılar: Kafkas Bürosu üyeleri yoldaş Orjonikidze, Maharadze, Nerimanov, Myasnıkov, Orahelaşvili, Nazaretyan, Figatner, Kafkas Bürosu üye adayları Kaminski, Gürcistan MK üyesi Eliava, MK Denetim Komisyonu.

20. АПДУДПАР: Ф.609, оп.1, д. 53, л.7-8.

21. АПДУДПАР: Ф.609, оп.1, д. 62, л.17.

Başkan yoldaş Orjonikidze.

Sekreter yoldaş Figatner.

... Gereği düşünüldü: 2. Zengezur meselesi.

Karara alındı: 2. Bkz: Protokole ek.

İmzaların doğruluğu.

Doğrudur: İşler İdaresi.

RKBP MK KB mührü.

Rusya Devlet Sosyal ve Siyasi Partiler Arşivi. F. 64. L. I.

D. 1. v. 76—77 taraf. Onaylanmış kopya.

1 İmza yoktur.

RUSYA KOMÜNİST BOLŞEVİK PARTİSİ KAFKAS BÜROSUNUN KARARI (No: 6 Protokole ek.)

(3 Haziran 1921’den gec olmayarak)

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ПЛЕНУМА КАВБЮРО ЦК РКП(б)

ПО ЗАНГЕЗУРСКОМУ ВОПРОСУ

Not: «Kesinlikle gizlidir», «y. Maharadze»

1. Zengezur haziran ayı sonu feshedilsin.

2. Derhal askeri operasyon hazırlıklarına başlanılsın.

3. Hazırlıklarla eşzamanlı olarak Ermenistan hükümetine Zengezur hükümeti temsilcisinin açıklamasına yanıt olarak deklarasyon gönderilsin.

4. Deklarasyon göndermekle birlikte bir an önce Mehri’nin işgali için önlemler alınsın.

5. Ermeni hükümeti deklarasyonunda Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a ait olduğu belirtilsin

6. Deklarasyonun sunulması ve askeri operasyonun başlaması müddeti arasında Gürcistan ve Azerbaycan hükümetleri Zengezur’a aracılık misyonuyla kendi temsilcilerini göndersin

7. Zengezurla birlikte Kürdistan da feshedilsin.

Sekreter: Figatner

Aslı gibidir: Kafkas Bürosu İşler İdaresi - Erşov.

RKBP MK KB mührü

Rusya Devlet Sosyal ve Siyasi Partiler Arşivi. F. 64. L. I.

D. 1. L. 77. Onaylanmış kopya.